

УДК 347.44(477)

*Н. Ю. Голубева***СИСТЕМА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Актуальність розгляду правових проблем, пов'язаних із класифікацією зобов'язань у цивільному праві, завжди відмічалась вченими-цивілістами, особливо це помітно на сучасному етапі розвитку цивільного права, що зумовлюється тим, що регулювання зобов'язальних відносин значно вдосконалено у ЦК України. Тому *метою* цієї статті є виявлення класифікаційних критеріїв систематизації зобов'язань у цивільному праві на сучасному етапі його розвитку.

Питання про класифікацію зобов'язань має у літературі дискусійний характер. Різними авторами неодноразово робилися спроби охопити єдиною класифікацією всю систему зобов'язань в цілому з використанням різних критеріїв. Так, у 1947 році С. І. Аскназій здійснює класифікацію зобов'язань з урахуванням, головним чином, їх економічних особливостей. Він увів загальний розподіл цивільно-правових інститутів на матеріальні та допоміжні. До перших — належать ті, що юридично обслуговують нормальну динаміку економічних відносин (договірні інститути), а до других — ті, що вирішують в економічній сфері охоронні завдання (віндикації та однопорядкові з нею правові встановлення, а також деліктні та інші зобов'язання) [1, с. 12, 95–105].

М. В. Гордон в основу класифікації поклав змішаний економічний (природа відношення, яке опосередковується) та юридичний (правовий результат, який досягається) критерії [2, с. 65–87]. Послідовник цієї класифікації О. С. Йоффе поділяв всі зобов'язання на 11 груп [3, с. 23–26]. А трохи пізніше сам же критикував такий поділ. Зокрема, на його думку, зобов'язання, що виникають з односторонніх дій, та охоронні зобов'язання, виділені не за запропонованими критеріями, а в першому випадку — за підставою виникнення, а в другому — юридичним характером зобов'язання, що виникло [4, с. 419].

О. А. Красавчиков як класифікаційний критерій використовує спрямованість зобов'язальних правовідносин [5, с. 42–43].

І. Б. Новицький виділяв три групи зобов'язань: 1) зобов'язання, які виникають на підставі або у зв'язку з народногосподарським планом; 2) зобов'язання, які не охоплені соціалістичним плануванням; 3) зобов'язання, які сприяють правильному розвитку відносин у кожній із попередніх груп [6, с. 72–73].

М. М. Агарков, взявши за підставу класифікації мету, якій підпорядковуються зобов'язальні правовідносини, виокремив інші класифікаційні групи: 1) зобов'язання, що забезпечують виконання народногосподарського плану; 2) зобов'язання, які безпосередньо мають на меті охорону та забезпечення майна держави; 3) зобов'язання, що забезпечують розвиток та охорону інших та гарантованих суспільних відносин [7, с. 81–82].

Неважко встановити, що наведені підходи правознавців, покладені в основу систематизації зобов'язань, були тісно пов'язані з особливостями майнового обороту в межах планово-розподільчої економіки і зумовлені відповідною метою — визначити планові завдання та державні інтереси як безумовні пріоритети [8, с. 630].

Існує також точка зору, що класифікація зобов'язань має бути багаторівневою (М. І. Брагінський) [9, с. 25–27, 30].

До сих пір не існує класифікаційної системи, яка б стала загально-визнаною. Однак традиційною і найбільш поширеною є однорівнева класифікація зобов'язань, що заснована на множинності таких критеріїв, як підстави виникнення зобов'язань, їх спрямованість, співвідношення прав і обов'язків сторін і т.ін.

В основі загальноприйнятої систематизації зобов'язань, яка закріплена в Інституціях Гая, лежить розподіл більшості зобов'язань за підставами виникнення на дві великі групи: договірні, що виникають на підставі укладеного договору, та недоговірні, що виникають на підставі інших юридичних фактів.

Вбачається, що саме класифікація з використанням принципу дихотомії — поділу на два парних поняття є найбільш зручною [10, с. 67–70]. Такий розподіл зобов'язань важливий і тому, що значно розрізняється законодавча регламентація цих зобов'язань, наприклад, при вирішенні питань про характер збитків, що відшкодовуються, про значення вини потерпілого, про форми вини правопорушника тощо.

Деякі автори вважають невдалою спробу зберегти традиційну дво-членну основу систематизації за рахунок розширення недоговірних зобов'язань шляхом включення до них зобов'язань, що виникають з односторонніх правочинів. На їх думку більш зручним є поділ зобов'язань за критерієм правомірності — на регулятивні (договірні та інші зобов'язання правомірного характеру) та охоронні (із заподіяння шкоди, безпідставного збагачення) [11, с. 419–420; 12, с. 18].

У ЦК збережено загальний підхід до формування розділу, присвяченого зобов'язанням, хоча їх перелік значно розширено у порівнянні з ЦК УРСР 1964 року. Відмінністю ЦК 2003 року від ЦК УРСР 1963 року є, зокрема, чіткий поділ всіх зобов'язань на два види: договірні та недо-

говірні зобов'язання, що, напевне, є рецепцією поділу зобов'язань з давньоримського права.

Між договірними і недоговірними зобов'язаннями існують відмінності, які визначають їх місце в системі зобов'язального права.

Договірні зобов'язання виникають на підставі угоди між суб'єктами договору, тобто завжди є результатом правомірних дій.

Недоговірні зобов'язання виникають за відсутності погодженої волі його учасників і не завжди є результатом правомірних дій. Визначальним фактором у недоговірних зобов'язаннях є саме відсутність погодженої волі суб'єктів. Зміст і характер правомочностей суб'єктів, а також обсяг цих правомочностей визначається законом чи волею суб'єктів, що не вимагає обов'язкового узгодження з волею іншого учасника зобов'язального правовідношення, яке виникло.

Недоговірні зобов'язання, як і зобов'язання взагалі, теж не однакові за своїм характером та змістом, що викликає питання щодо класифікації цих відносин. Серед недоговірних зобов'язань у ЦК опинилися відносно різні за своєю суттю зобов'язання.

В результаті того, що недоговірні зобов'язання самі по собі є достатньо неоднорідними, за підставами виникнення їх можна поділити на регулятивні та охоронні. Відмінність регулятивних зобов'язань полягає в тому, що вони виникають з правомірних дій, наприклад правочинів. Охоронні зобов'язання є, як правило, результатом цивільних правопорушень.

В основі цього поділу лежать також правові норми, що регулюють суспільні відносини. Норми, що породжують регулятивні недоговірні зобов'язання, мають свою специфіку, а саме: «Ці норми регулюють «нормальні» суспільні відносини, установлюють «нормальні» правовідносини зобов'язального типу, оскільки один із суб'єктів цього правовідношення зобов'язаний зробити певні дії, а інший вправі вимагати здійснення цих дій» [13, с. 15]. Недоговірні регулятивні зобов'язання хоча і виникають за відсутності погодженої волі його суб'єктів, останні пов'язані між собою взаємними правами та обов'язками зобов'язального характеру. Виконання цих зобов'язань забезпечується відповідними санкціями — несприятливими для суб'єкта правовими наслідками, передбаченими законом на випадок порушення [14, с. 424].

Таким чином, недоговірні зобов'язання можуть бути регулятивними та охоронними. Класифікаційним критерієм у цьому випадку виступають підстави виникнення зобов'язання. Стосовно зобов'язань, що регулюються у ЦК, а їх шість видів, то до регулятивних, тобто таких, що є результатом вчинення одностороннього правочину, адміністративного акта чи юридичного вчинку, можна зараховувати зобов'язання у зв'язку з публічною обіцянкою винагороди, зобов'язання, які виникають з факту рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи та вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Об'єднуючим критерієм для цих видів зобов'язань є правомірність дій, що ведуть до виникнення зобов'язання.

У рамках регулятивних недоговірних зобов'язань можна відокремити зобов'язання з односторонніх правочинів та інших односторонніх дій. Так, зобов'язання у зв'язку з публічною обіцянкою винагороди та вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення виникають з односторонніх правочинів, а зобов'язання, які виникають з факту рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи — з юридичних вчинків.

Навпаки, охоронні зобов'язання виникають, як правило, з неправомірних дій (правопорушень, деліктів). У рамках правоохоронних зобов'язань можна виділити три типи — зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави та зобов'язання у зв'язку зі створенням загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи.

Розглянута класифікація за таким критерієм як підстави виникнення зобов'язання є не єдиною.

За співвідношенням прав і обов'язків зобов'язання підрозділяються на односторонні і взаємні (зустрічні або синалагматичні). В першому випадку, у однієї сторони зобов'язання є тільки права, тоді як у іншій — тільки обов'язки (наприклад, в зобов'язаннях довічного утримання або в зобов'язаннях із спричинення шкоди). В другому випадку кожний з учасників зобов'язання має як права, так і обов'язки, тому кожна із сторін вважається боржником іншої сторони в тому, що вона зобов'язана зробити в її користь, і одночасно її кредитором в тому, що вона має право від неї вимагати. Наприклад, в договорі купівлі-продажу продавець і покупець володіють і правами і обов'язками по відношенню один до одного. Більшість зобов'язань відноситься до категорії взаємних. При цьому важливо, що взаємні зобов'язання за загальним правилом повинні виконуватися одночасно (якщо інше прямо не передбачене законом або договором).

Залежно від характеру правового зв'язку між учасниками зобов'язання підрозділяються на складні та прості. Якщо сторони зв'язані лише одним правом і одним обов'язком, зобов'язання вважається простим, а якщо зв'язків більш ніж один, — складним. Так, зобов'язання, що виникли з договору позики — прості, а з договору оренди — складні.

З погляду визначеності предмету виконання виділяються зобов'язання альтернативні і факультативні. До альтернативних належать зобов'язання, в яких боржник зобов'язаний зробити для кредитора одну з декількох дій, передбачених законом або договором, наприклад, передати якусь річ або сплатити певну грошову суму.

Право вибору звичайно належить боржнику, якщо інше не впливає із закону, договору або суті зобов'язання. Прикладом може служити ч. 3 ст. 1075 ЦК України, коли клієнт банку, що закрит рахунок, вправі вибирати — отримати самому залишок грошей на рахунку або дати доручення перевести їх на інший рахунок.

Варто відрізнити альтернативний обов'язок від факультативного. Альтернативний обов'язок складається у виконанні одного із двох варіантів, а факультативний — у можливості заміни виконання на іншу дію.

Факультативні зобов'язання передбачають, що боржник зобов'язаний вчинити на користь кредитора конкретну дію. Наприклад, боржник зобов'язується передати кредитору певну річ, а при неможливості цього — відшкодувати її вартість. Можливість заміни виконання складає право боржника, але не кредитора.

Принципова відмінність альтернативного обов'язку від факультативного у тому, що перша означає рівнозначність обох дій і здійснення кожної з них є виконанням обов'язку, а друга означає звичайний (не альтернативний) обов'язок з можливістю заміни його виконання на іншу дію, що не є виконанням і лише визнається таким.

Ця відмінність проявляється при виникненні неможливості виконання. Нemoжливiсть виконання факультативного обов'язку повністю припиняє обов'язок. Наприклад, якщо альтернативний обов'язок полягає в тому, щоб передати річ або сплатити певну суму, то втрата речі не припиняє обов'язок. Якщо ж факультативний обов'язок складається в передачі речі з можливістю заміни на сплату певної суми, то втрата речі повністю припиняє обов'язок, тому що замінити нічого [15, с. 95].

За характером взаємозв'язку зобов'язань один з одним розрізняють головні (основні) і додаткові (акцесорні) зобов'язання. Головні зобов'язання можуть існувати самотійно, без додаткового зобов'язання. Додаткові (наприклад, поручительство) можуть існувати тільки за наявності головного зобов'язання. Додаткові зобов'язання автоматично припиняються з припиненням дії головних зобов'язань.

В залежності від значення для існування зобов'язання особи кредитора або боржника розрізняють зобов'язання особисті та неособисті. Для неособистих зобов'язань особа сторін зобов'язання — боржника і кредитора — не має істотного впливу для виникнення, зміни і припинення правовідношення, наприклад, смерть сторони, як правило, не припиняє зобов'язання, оскільки права і обов'язки сторін переходять до спадкоємців. Особисті зобов'язання знаходяться у залежності від особи сторін та припиняються у випадку їх зміни з різних причин. Так, тісно пов'язані з особою сторін (або однієї з них) зобов'язання в яких є необхідністю здійснення відповідних дій особисто учасником (надання послуг, що за своїм характером є такими, що здійснити їх може на відповідному рівні та у відповідності до задуму кредитора тільки конкретна особа — створити винятковий дизайн, виготовити особливий виріб з дерева, металу тощо, чи послуги мають довірчій, фидуціарний характер). В таких зобов'язаннях недопустима заміна однієї із сторін, і вони припиняються у разі смерті фізичної особи.

Залежно від змісту прав і обов'язків сторін розрізняють зобов'язання, направлені на відчуження майна у власність; надання майна в користування; виконання робіт і надання послуг тощо.

З точки зору визначеності змісту зобов'язання розрізняють зобов'язання з певним обсягом вимог і зобов'язання з невизначеним обсягом вимог.

У зобов'язаннях з певним обсягом вимог точно відомо, виконання яких обов'язків і в якому обсязі може зажадати кредитор від боржника. Такими є переважна більшість зобов'язань.

У зобов'язаннях з невизначеним обсягом вимог (алеаторних), обсяг прав і обов'язків встановлюється тільки в загальному вигляді. Конкретні суми, послуги тощо визначаються вже під час виконання зобов'язання.

Ризиковим чи алеаторним є такий обов'язок, предмет якого містить у собі елемент ризику, випадковості, невідомості.

Наприклад, до алеаторних відносяться зобов'язання, що виникають із договору довічного утримання. Тут відомо тільки те, що набувач будинку приймає на себе обов'язок утримувати первісного власника будинку до його смерті. Однак скільки буде витрачено часу та грошей, сторони не знають і не можуть знати. До цього ж виду зобов'язань можуть бути віднесені зобов'язання із заподіяння шкоди здоров'ю. У цьому випадку відомий розмір щомісячних платежів в рахунок компенсації втраченого потерпілим заробітку, але кінцева сума, як і розмір додаткової компенсації витрат на лікування, заздалегідь визначити неможливо.

Часто дія, яку належить виконати зобов'язаній особі, залежить від події, щодо якої невідомо, наступить вона або не наступить. Прикладами таких обов'язків є: обов'язок страховика за договором майнового страхування виплатити страхове відшкодування при настанні страхового випадку — тут невідомо, чи має відбутися дія (сплата грошей), невідомий момент, коли вона повинна відбутися, і сума, що підлягає сплаті; обов'язок платника ренти виплачувати безстрокову ренту одержувачеві ренти — невідомі загальна сума, що підлягає сплаті, і момент, коли дія повинна закінчитися; обов'язок банку дати кредит при недостатності коштів на рахунку (овердрафт) — невідомі момент, коли воно повинне відбутися, сума кредиту.

Л і т е р а т у р а

1. Аскназий С. И. Основные вопросы социалистического гражданского права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / С. И. Аскназий. — Ленинград, 1947.
2. Гордон М. В. Система договоров в советском гражданском праве / М. В. Гордон // Ученые записки Харьковского юридического института. — 1954. — Вып. 5.
3. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975.
4. Иоффе О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР (часть II) / О. С. Иоффе // Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». — Изд. 2-е, испр. — М. : Статут, 2003.
5. Красавчиков О. А. Система отдельных видов обязательств / О. А. Красавчиков // Советская юстиция. — 1960. — № 5.
6. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. — М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1950.

7. Агарков М. М. Обязательства по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. — М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. — Т. 1.
8. Цивільне право України : підручник. У 2 кн. Кн. 2 / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. Б. Боброва, А. С. Довгерт [та ін.]; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К. : Юрінком Інтер, 2004.
9. Брагинский М. И. Общее учение о хозяйственных договорах / М. И. Брагинский. — Минск, 1967.
10. Харитонов О. І. Рецепція ідеї дихотомії права / О. І. Харитонов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О., 2002. — Вип. 13. — С. 67–70.
11. Гражданское право. Т. 1 / под ред. А. П. Сергеева и Ю. К. Толстого. — М. : Проспект, 1998.
12. Гражданское право. В 2 т. Т. II, полутом 1 : учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : БЕК, 2002.
13. Носов В. А. Внедоговорные обязательства : учеб. пособие / В. А. Носов ; Яросл. гос. ун-т. — Ярославль, 1987.
14. Советское гражданское право. Т. 1 / под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1975.
15. Фогельсон Ю. Б. Избранные вопросы общей теории обязательств : курс лекций / Ю. Б. Фогельсон. — М. : Юристь, 2001.

А н о т а ц і я

Голубева Н. Ю. Система зобов'язань у цивільному праві України. — Стаття.

Стаття присвячена дослідженню питань різних підходів до класифікації зобов'язань в цивільному праві. Відмічається, що найбільш зручною є класифікація зобов'язань з використанням принципу дихотомії. Автором аналізується поділ зобов'язань на договірні та недоговірні, односторонні та взаємні, складні та прості, альтернативні та факультативні, особисті та неособисті, з визначеним обсягом вимог та невизначеним обсягом (алеаторні) тощо.

Ключові слова: зобов'язання, недоговірні зобов'язання, договірні зобов'язання.

А н н о т а ц и я

Golubeva N. Y. The system of obligations in civil law of Ukraine. — Article.

Статья посвящена исследованию вопросов различных подходов к классификации обязательств в гражданском праве. Отмечается, что наиболее удобной является классификация обязательств с использованием принципа дихотомии. Автором анализируется разделение обязательств на договорные и недоговорные, односторонние и взаимные, сложные и простые, альтернативные и факультативные, личные и неличные, с определенным объемом требований и с неопределенным объемом требований (алеаторные) и т.д.

Ключевые слова: обязательства, классификация, недоговорные и договорные обязательства.

S u m m a r y

Golubeva N. Y. The system of obligations in civil law of Ukraine. — Article.

The article deals with issues of different approaches to the classification of obligations in civil law. It is noted that the most convenient is the classification of obligations using the principle of dichotomy. The author analyzes the division of obligations into the contractual and non-contractual, unilateral and reciprocal, complex and simple, alternative and optional, personal and impersonal, etc.

Keywords: obligations, non-contractual and contractual obligations.